

ERZURUM İLİ AĞIZLARI

Efrasiyap GEMALMAZ
Türk Dili Asistanı

Coğrafyasıyla olsun, tarihiyle olsun bir bütün teşkil edebilecek niteliklerden az-çok uzak olan bugünkü Erzurum ili sınırları içerisinde kalan yörenin halkı, Erzurum ve çevresinin tabiat şartlarının ağırlığı, bir kilit noktası oluşu, yol kavşakları üzerinde bulunuşu ve bunlara bağlı olmak üzere ortaya çıkan nüfus hareketleri ve yer değiştirmeler sonucu, geçmişleriyle ilgili bilgilerini az-çok koparmış, efsaneleştirmiştir. Bu durum, giderek derinlik ve yayılışlarını kolay kolay ortaya koyamayacağımız kültür tabakalaşmalarına yol açmış ve sonuç olarak da, yörede, zengin bir folklorun, özellikle çok renkli bir halk edebiyatının, ve birçok yönleriyle biribiri içerisinde erimiş, bununla beraber bazı yönleriyle de birbirlerinden ayrılabilen ağızların oluşmasını sağlamıştır.

İçerisinde yer yer Eski Türkçenin, Eski Anadolu Türkçesinin, Kıpçak Türkçesinin ve günümüzün gelişmiş Türkiye Türkçesi aydın konuşmasının özelliklerini bulduğumuz Erzurum ili ağızları daha çok Türkçenin Türkmen-Azerî-Terekeme ağız izlerini taşımaktadır.

Kolayca kabul edileceği üzere, bir makalenin sınırları içerisinde bu ağızların bütün inceliklerine inme ve bunları diğer ağız ve şivelerle karşılaştırma imkânı yoktur. Bugün gelişmelerini Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına ve yazı diline bağlamış olan bu ağızları aşağıda önce genel özellikleriyle ele alıp bunların yalnız Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından farklı olan yönlerini göstermeye çalışacağız. Daha sonra da bunları gruplandırarak birbirlerinden farklarını ana hatlarıyla vereceğiz.

Erzurum İli Ağızlarının Ortak Özellikleri ve Türkiye Türkçesi Aydın Konuşmasıyla Karşılaştırılmaları

I. SESBİLGİSİ BAKIMINDAN:

A. Ünlüler :

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak, Erzurum İli ağızlarında görülen ünlülerin en belirgin ortak özellikleri boğumlanmaları sırasında nisbeten ve genellikle çene açısı ve dil yüksekliğinin en açık durumda daha küçük, en kapalı durumda daha büyük olmasıdır. Bu nedenle, en geniş ünlü olan (a) nın daha kapalı, en dar ünlüler olan (i) ve (ü) nün ise daha geniş olarak boğumlandığı görülür. Yine bu nedenledir ki, geniş ve güçlü bir boğumlanmayı gerektiren damaklı (palatale) (a) nın bölge ağızlarında seyrek görülmesine, ve (a, i) çeşitlerinin azlığına karşılık (e) çeşitlerinde bir bollukla karşılaşılır.

Dil yüksekliği ve çene açısı bakımlarından yuvarlak ünlüler için de değişik bir durum sözkonusu değildir. Ne var ki, dudakların durumu yuvarlaklaştırmada Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak daha zayıf kaldığından, bunlar, özellikle birinci hece dışında ve vurgusuz hecelerde düzleşmeye doğru bir eğilim güderler. Düzleşme olayları kuzeyden güney-doğuya doğru inildikçe artar.

Erzurum İli ağızlarında kelime başında (ı) ünlüsü bulunmaz, kelime sonunda ise, geniş ünlülerden çoklukla (a, e), seyrek olarak da (o) (dello «bir bar oyunu», dılo «küçük çocuk», hello «deli-dolu kimse», omo «dalkavuk», kıšo «tavuk kovalama ünlemi»); dar ünlülerden tek heceli birkaç kelimedede (u) (bu, şu, su; ayrıca 'ağu' «ağı» kelimesi de iki heceli ve kural dışıdır.), birden fazla heceli kelimelerde (i) (Başta Oltu ağızları olmak üzere Çoruhboyu ağızlarında bu kural bazan bozulur: awcu «avcı», aşşağı «aşağı» vb.) ve bunların çeşitleri bulunabilir.

Ünlü değişmelerine gelince, Türkçe kelime kök ve kökenleri daha başlangıçta sesbilgisi bakımından bütün Anadolu ağızlarını da içine alan Batı Türkçesinin gerektirdiği yapıyı almış olduklarından bütünü denilebilecek bir çoğunlukla ünlülerini önemli değişikliklere uğratmamışlar; ünlü değişmelerinin konusu daha çok —başta Arapça asıllılar olmak üzere— alınma kelimeler olmuştur.

Ünlü değişmeleri büyük bir çoğunlukla —Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ve Erzurum ili ağızlarında ortak kullanılışlı kelimelerin % 87.5'inde— başta (a) ünlüsü olmak üzere kalın ünlülerin incelenmesi yönünde gelişmiştir. Buna Eski Yazının hareke işaretlelerinin yöremiz ağızlarında ince ünlülerle karşılaşmış olması sebep gösterilebilir. (herb “harb”, şert “şart”, erse “arsa” cümür “cumhur”, hetir “hatır”, mügevve “mukavva”, cenderme “jandarma”, edrese “adres”).

Başta Arapçadan alınmış olanlar olmak üzere, özellikle başka dillerden alınma kelimelerin kalın ünlüleri, başta ve ilk hecede olduklarında daha zayıf ve kolayca inceleyebilir; sonda ve son hecede olduklarında, dar değilseler, daha güçlü ve yukarıda belirtilen inceleşme eğilimine karşı koyabilir bir durum gösterirler (esa “asa”, eza “aza”, deva “dava”, etdar “aktar / attar”; ğerar “karar”, şerap “şarap”, zaman “zaman”, remezan “ramazan”, mehrum “mahrum”, miflon “muflon”).

Ünlüler arasındaki süre farkından hoşlanmayan Erzurum ili ağızları alınma kelimelerin uzun ünlülerini de kısaltarak diğerleriyle eş bir duruma getirir. Uzun ünlülerle —Şenkaya-Olur Türkmen ağızları dışında— çok seyrek olarak karşılaşılır (dayıma “daima”, dünya “dünya”, lazım “lâzım”, reca “rica”, padişah “padişah”).

Erzurum ili ağızları ikiz ve ikili ünlüleri de sevmez. Bunları, ya bu ünlülerden birini düşürerek veya aralarına (h, y, w, ğ) ünsüzlerinden birini sokarak tekleştirir veya ayırır. (sahat “saat”, fayiz “faiz”, teğawut “tekaüt”, şugur “şuur”; müsede “müsaade” merif “maarif”, ved “vaat”, tebi “tabii”, mavin “muavin”, mezin “müezzin”, koparatif “kooperatif”).

Genel Türkçenin ekleme sırasında öngördüğü kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları Erzurum İli ağızlarında yer-yer ve oldukça kurallaştırılabilir şekillerde, fakat genel anlamda bozulmuş olarak karşımıza çıkarlar. Ünlü uyumlarının bozulmasında en önemli etken olarak, bütün yörede (y) ünsüzünün kendisinden önce gelen —geniş-yuvarlak ünlüler dışında— bütün ünlüleri düzdar ve çoklukla ince yapmasını (ağıya “ağaya”, ğuyiya “kuyuya”, ohiyanda “okuyunca”), ve damak ünsüzlerinin Yukarı Aras ağızları ile Oltu ve Tortum ağızlarında kendilerinden önce gelen eke ait ünlülerini kalınlaştırmalarını sayabiliriz. (geldih/gelduh “geldik”; elçilih/elçiluh “elçilik”). Çoruhboyu ağızlarında ayrıca damak ün-

süzleri kendilerinden önce gelen dar ek ünlülerinin yuvarlaklığını Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi korurlar (elçilik'/elçiluh "elçilik", dedük'/deduh "dedik").

B. Ünsüzler :

Erzurum İli ağızlarında ünsüzler de, ünlülere paralel olarak boğumlanma bölgelerini Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına oranla geriye doğru kaydırmışlardır. Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında karşılaşılan ve yöremiz ağızlarındakine oranla bir tek artdamak sızıcısına karşılık, biri patlayıcı olmak üzere üç artdamak ünsüzü vardır (ğ, ğ h). Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında büyük bir çoğunlukla kalın ünlülerle hece kuran ortadamak ünsüzleri, yöremiz ağızlarında artdamak ünsüzlerine dönüşmelerini gerektirebilecek durumlarda ince ünlülerle de hece kurabilir bir durum gösterirler (ğehve "kahve", mügevve "mukavva"). Çene açısının darlığına paralel olarak diş-dişeti ve artdamak arasındaki dilin hareket bölgesi daralmış, böylece Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ince ünlülerle diş; kalın ünlülerle dişeti ünsüzü olarak boğumlanan ünsüzlerden diş ünsüzlerinin ortadan kalkmasına veya hiç değilse daha geride, dişeti-öndamak bölgesinde boğumlanmasına yol açmakla kalmamış, boğumlanma bölgeleri damağın bu kesiminde olan ünsüzlerin birbirleriyle olan değişimlerini de kolaylaştırmıştır.

Dudaklar yuvarlak ünlülerde olduğu gibi dudak ünsüzlerinde de gevşek davranmakta; özellikle bütün kelime ve hece sonlarındaki patlayıcı ünsüzler için, kapanmaların gevşek, gevşemelerin yavaş oluşu bu ünsüzlerin nisbeten fısıltılılaşmasına ve giderek bazılarının sızıcılılaşmasına yol açmıştır (geldiyh/geldih/gelduh "geldik", üş "üş", geş "geç", geş "genç").

Erzurum ili ağızlarında kurallı olarak kelime başına (ğ, nğ, yh, j) ünsüzleri bulunmaz. (k, r, w) ünsüzleri ise seyrek olarak görülür. Yine kelime içinde hece başında (yh, j) ünsüzleriye karşılaşılmaz; (k, ğ, ç, v, w) ünsüzleri ise çok seyrek. Kelime sonunda (ğ, k, h, ng, g, c, ç) ünsüzleri bulunmaz. Seyrek olarak özellikle İspir ağızlarında (k', g', v, b, p) ünsüzleri bulunabilir. Kelime içinde hece sonunda ise (k, ng, c, ç) ünsüzleriyle karşılaşılmaz; (ğ, ğ, k, g, v, p) ikiz olma vb. şartlara bağlı olarak sevrek görülür (şağğılda —"şakırda—", değge "dakika, seggiz "sekiz").

Bu söylediklerimizden ünsüzler konusunda Erzurum ili ağızları için şu sonucu çıkarabiliriz: Erzurum İli ağızlarında kelime başında ve kelime içinde hece başında daha çok katı-patlayıcı-tonlu ünsüzler; kelime sonunda ve kelime içinde hece sonunda daha çok katı-sızıcı tonsuz, ve akıcı ünsüzler görülür.

Erzurum ili ağızlarında görülen ünsüz olaylarının önemlilerinden biri ünsüz göçüşmesi olayıdır. Kararsız olmakla beraber kelime içinde karşılaşılan ünsüzlerden açıklığı büyük olan küçük olanın önüne geçme eğilimi gösterir (torpah “toprak”, yarpah “yaprak”, örgen— “öğren—, çilpah “çıplak”, çölmeyh “gömlek”, terkal “tekrar”).

Ünsüz benzeşmesi olayları da oldukça yaygındır. Kurallı benzeşmelerin başında (-nl->-nn-; -rl->-ll-; -şs.->-ss-; -zs->-ss-; -tc- / -şc- / -zc->-cc-; -ts->-ss- vb.) gelir (bunnar “bunlar”, alıllar “alırlar”, demissen “demişsin”, gelmesse “gelmezse”, ciccı “ciltçi”, accı “aşçı”, ducı “tuzcu”, tüssi “tütsü” vb.).

Diğer yaygın bir olay da ünsüz ikizleşmesi olayıdır. Yöre ağızlarında şu ünsüz ikizleriyle karşılaşılır: (-ğğ-, -ğğ-, -gg-, -dd-, -bb-, -zz-, -ss-, -şş-, -mm-, -ll-, -yy-, -cc-) (diğğolta “dekolte”, sağğal “sakal”, tobbuh “topuk”, yessir “esir”, döşşeyh “döşek = yatak” hille “hile” vb.).

II. ŞEKİLBİLGİSİ BAKIMINDAN:

A. Yapım Ekleri :

Erzurum ili ağızlarında Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından morfolojik bakımdan az çok farklı olarak aşağıdaki yapım ekleriyle karşılaşılır:

1. İslüden İsim yapan ekler :

+cığaz/+cuğaz (adamcığaz “adamcağız”); +cılah/+culah (bunculah “bu kadarcık”); +cucah (oncucah “o kadarcık”); +liyin/—niyin (ahşamniyin “akşamleyin”).

2. Fiilden İsim yapan ekler :

—ağan/—egen (çalağan “atmaca”; gezegen “çok gezen”);
—°ş / —°nç (ğorhuş “korkunç”); —asıca/—esice (gebere-

sice “gebermeye lâıyk”); —asıya/—esiye (gelesiye “gelinceye kadar”); —mazdan/—mezden (gelmezden “gelmeden önce”).

3. İsimden Fiil yapan ekler :

+ar—/+er— (ever— “evlendir—”, otar— “otlat—”); +ıl—da—/+ilde— (hingilde— “inle—”); +°h— (darıh— “darıl—”).

4. Fiilden Fiil yapan ekler :

—lan— (ayrılan— “ayrıl—”); —°h— (dolu^h— “ağlamak üzere ol—”)

B. Çekim Ekleri :

1. İyelik ekleri :

t.1.ş. : +°m (ğardaşım “kardeşim”).

ç.1.ş. : +°mız (ğardaşımız “kardeşimiz”).

t.2.ş. : +°n (ğardaşın “kardeşin”).

ç.2.ş. : +°z (ğardaşız “kardeşiniz”).

3.ş. : +i/+si (ğardaşı “kardeşi”,/bacısı “kız kardeşi”,
ğardaşları “kardeşleri”).

2. Hal ekleri :

Yalın hali : + Ø

İlgi hali : (belirtisiz) + Ø; (belirtili) +(n)°n. Bazan iyelik eklerinin özellikle teklik şekillerinin hem kendi vazifelerini, hem de ilgi hali vazifesini birlikte yüklenmiş oldukları görülür (emim gızı “amcamın kızı”, ağan tarlası “(senin) ağanın tarlası”, ğardaşı ğarısı “(onun) kardeşinin karısı”).

Yükleme hali: (belirtisiz) + Ø; (belirtili) +(y)i; (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +ni (buni “bunu”; bacısını “kız kardeşini”). Teklik 2. şahıs iyelik eki hem kendi vazifesini hem de yükleme hali vazifesini yapar (ergişin isdir “kocanı çağırıyor”).

Yaklaşma hali: +(y)a; (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +na. Teklik 2. şahıs için hem iyelik hem de yaklaşma hali bildiren +(a)n eki kullanılır (ağan de “ağana söyle”, bacan götür “bacına götür”).

Bulunma ve Ayrılma halleri: +da/+dan (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +nda/+ndan.

Bağlama hali: +(y)ınan/+(y)ınnan ∠ ile-n (ğardaşınan “kardeşle”, ğardaşiyınnan “kardeşiyle”).

Eşitlik hali: +ca (z/ma/sına/man) (ağırınca “ağırlığınca”, eyceme/eycemen “iyice”, elecesine “öylece”)

Seslenme hali: +Ø/+li/+koli (anali/anakoli “anneciğim!”).

3. Ek-fil :

Geniş Zaman :

t.1.ş. : +(y)am/+(y)ım (hocayam/hocayım “hocayım”)

ç.1.ş. : +(y)ıh (hocayıh/hocayuh “hocayız”)

t.2.ş. : +san/+sın (hocasan/hocasın “hocasın”)

ç.2.ş. : +sız (hocasız “hocasınız”)

3.ş. : +Ø (hoca “hoca”)

Hikâye :

t.1.ş. : +(y)ıdım (hocayıdım “hocayıdım”)

ç.1.ş. : +(y) ıdıh (hocayıdıh “hocayidik”)

t.2.ş. : +(y)ıdın (hocayıdın “hocaydın”)

ç.2.ş. : +(y)ıdız (hocayıdız “hocaydınız”)

3.ş. : +(y)ıdı (hocayıdı “hocaydı”; ç.: +(y)ıdılar /+lardı hocayıldılar/hocalardı “hocaydılar”)

Rivayet :

t.1.ş. : +(y)ımışam/+(y)imişim (hocayımışam/hocayımışim) “hocaymışım”)

- ç.1.ş. : +(y)ımişih (h̄ocayımışıh / h̄ocayimişuh “hocayımısız”)
- t.2.ş. : +(y)ımissan / +(y)imissin (h̄ocayımissan/h̄ocayimissin “hocaymışın”)
- ç.2.ş. : +(y)ımissız (h̄ocayımissız “hocaymışınız”)
- 3.s. : +(y)ımiş (h̄ocayımış “hocaymış”; ç.; +(y)ımişlar/+larmiş: h̄ocayımışlar / h̄ocalarmiş “hocaymışlar”)

Şart :

- t.1.ş. : +(y)ısam(sa) (h̄ocayısamsa “hocaysam”)
- ç.1.ş. : +(y)ısaḥ (sa) (h̄ocaysaḥ sa “hocaysak”)
- t.2.ş. : +(y)ısan (sa) (h̄ocaysansa “hocaysan”)
- ç.2.ş. : +(y) ısas (sa) (h̄ocayısassa “hocaysanız”)
- 3.ş. : +(y) ısa (h̄ocayısa “hocaysa”; ç.: +(y) ısalara (sa)/+larısa: h̄ocayısalarsa / h̄ocalarısa “hocaysalar”)

4. Fiil çekimleri :

Zarf-Fiiller :

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında olduğu gibi Erzurum ili ağızlarında da birkaç yapım ve çekim eki veya edatlar yardımıyla yapılmış zarf-fiillerle bol bol karşılaşılır. Bunlardan aydın konuşmasında görülenlerden farklı yapıda olanlarını aşağıya alıyoruz :

- masıyınan (görmeminen tanıdım “görür görmez tanıdım”)
- dıḥca (z) (iḥdiyḥcez içir “durmadan içiyor”)
- dıḥliyin (dişari çihdihliyin “dışarı çıkar çıkmaz”)
- dıḡına (seni gördüğüme ey oldi “seni gördüğüm iyi oldu.”)
- dıḡında (gördüğünde elini öpdü “görünce elini öptü.”)
- dıḡı kimin (bele dedigim kimin “ben böyle söyler söylemez”)

- dığı sıra (seni gördüğüm sıra “seni görünce”)
- dığı yerde (bildüğüz yerde “bildiğiniz halde”)
- acağ sırası (geleceyh sırası “geleceği vakit”)
- madığ (alınmadığ ğaldi “alınmaksızın kaldı”)
- memiř (dememiř olmaz “söylemek lâzım”)
- mazdan öyde/evvel (yatmazdan öyde “yatmadan önce”)
- (y) ana ğeder (gelene ğeder “gelinceye kadar”)
- (y) anda (gelende “gelince”)
- (y) anca (görence “gördüđü zaman”)
- (y) anacađ (göreneceyh “görünceye kadar”)
- (y) arađ (dan) (bülereyhden “bilerek”)
- (y) a —(y) a (göre göre “görerek; görme yoluyla”)

Kip Ekleri :

- 1) Emir kipi eki: —Ø+ (Bildirme ekleri özeldir)
- 2) Görülen Geçmiş Zaman kipi eki: — *d+ (Bildirme iyelik ekleriyle yapılır.)
- 3) Dilek-Şart kipi eki: —sa+ (Bildirme iyelik ekleriyle yapılır.)
- 4) Öğrenilen Geçmiş Zaman kipi eki: —miş+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 5) Şimdiki Zaman kipi eki: —ir+ / —yir+ / —iyir+ / —eyir+ / —iyer+ / —iyor+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 6) Gelecek Zaman kipi eki: —(y)acağ+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 7) Geniş Zaman kipi eki: —°r/—ar+ /olumsuz: —ma—z+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 8) İstek kipi eki: —(y)a+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 9) Gereklilik kipi eki: —mali+ (Seyrek kullanılır ve bildirme ek-fiille yapılır).

Bildirme ekleri :

1) Ek-fiil menşeli bildirme ekleri:

t.1.ş. : +(y)am / +(y)ım (ohiram / oheyrim “okuyorum”)

ç.1.ş. : +(y)ıh / +(y)uh (ohırh / oheyruh “okuyoruz”)

t.2.ş. : +san / +sın (ohumişsan / ohumissin “okumuşsun”)

ç.2.ş. : +sız / (ohumussuz / ohumişsız / ohumissiz “okumuşsunuz”)

3.ş. : +∅ (ohumiş “okumuş”; ohumişlar/ohumişler “okumuşlar”)

Ekleme: İstek kipi t.1.ş. için kip ekiyle birlikte —(y)im/—(i)m şekillerindedir (ohiyim/ohim “okuyayım”)

2) İyelik eki menşeli bildirme ekleri:

t.1.ş. : +°m (ohudum “okudum”; ohusam “okusam”)

ç.1.ş. : +°h (ohuduh “okuduk”; ohusah “okusak”)

t.2.ş. : +°n (ohudun “okudun”; ohusan “okusan”)

ç.2.ş. : +°z (ohuduz “okudunuz”; ohusaz “okusanız”)

3.ş. : +i/+∅ (ohudi “okudu”; ohusa “okusa”)

3) Emir kipinde bildirme ekleri :

t.2.ş. : +∅ (ohi “oku”)

ç.2.ş. : +(y)ın (ohiyın “okuyun/okuyunuz”)

3.ş. : +sın (ohusun “okusun”; ohusunar “okusunlar”)

III. SÖZDİZİMİ BAKIMINDAN :

Erzurum ili ağızları sözdizimi bakımından Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından pek ayrılık göstermez. Ancak aydın konuşmasında sık kullanılan bazı şekiller Erzurum ili ağızlarında seyrek, seyrek kullanılan bazı şekiller ise sık kullanılır. Bu farkların başında —(y)ıp, —(y) arah) ekleriyle yapılmış zarf fiillerin az kullanılması ve bunların yerine çekimli fiillerin tercih edilmesi (yondi yerine uydurdi, tahdi “yontarak yerine uydurup taktı.”), —(y)a bül-“-(y)a bil-”) kuruluşu dışında diğer (zarf-fiil + çekimli yardımcı

fiil) kuruluşlarına itibar edilmemesi, (ki) bağlama edatının gereğinden fazla cümle unsurları arasına sokulması (wolan ğari, ben ki sene ki diyirem ki nemehreme görünme; sen ki su punğarının başından ki buyanni gelmirsen; ahan ben sene neyidim! "Hanım, ben sana diyorum: erkeklere görünme; sen çeşme başından hiç ayrılmıyorsun; söyle, ben sana ne yapayım!") vb. gelir.

IV. KELİME HAZİNESİ BAKIMINDAN :

Türkiye Türkçesi Aydın konuşmasında olduğu gibi Erzurum ili ağızlarında da yabancı asıllı birçok alınma kelimeyle karşılaşmak olağandır. Alınma kelimeler arasında ilk sırayı Arapça asıllılar alır. Bunlar Erzurum ili ağızlarına islâm kültürü içerisinde gelişen yazı dili ve aydın konuşması aracılığıyla girmişlerdir. İkinci sırayı tutan Farsça asıllı kelimeler ise aynı yolla girmiş oldukları gibi komşuluk münasebetleri içinde doğrudan doğruya da alınmışlardır. Bu bazan dilbilgisine kadar uzanan alma olayının Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında görülmeyen örnekleri bu ikinci yola tanıklık etmektedirler (beelî "evet" berf "kar", bibi "hala", ğor "mezar", künt "hamur topağı", miltan "gömlek", şor "tuzlu", tırındaz "titiz", gün-be-gün "günden güne", get-be-~~get~~ "gittikçe" vb.). Üçüncü sıraya başta Batı-Dilleri olmak üzere çeşitli dillerden alınma kelimeler girer. Bu kelimelerin geçiş yolu son devir Osmanlı Türkçesi; bugünkü Türkiye Türkçesi aydın konuşması, ve yazı dilidir. Doğrudan doğruya Rusçadan alınma az sayıdaki kelime, son istilâ üzerinden yarım asır geçmesine rağmen Erzurum ili ağızlarını halen terk etmemişlerdir. Örneklerden anlaşıldığı üzere bunlar istilâ ordusunun ve onun ilk yerleşme gayretlerinin ihtiyaçlarını ifade eden kelimelerdir (bavuşğa "atlı araba", bedire "mental kova", istikan "çay bardağı", isdol "yüksek sehpa", kartol "patates", katilyh "sefer-tası" vb.). Sanıldığığının aksine Erzurum ili ağızlarında Ermenice asıllı kelime yok denecek kadar azdır ve bunların birçoğu da Türkiye Türkçesi aydın konuşması ve yazı dilinde görülenlerdir. Yaşlılardan edindiğimiz bilgiye göre yörede yaşamış olan Ermeni azınlığı esasen konuşma dili olarak Türkçeyi tercih etmiştir.

V. ANLAMBİLGİSİ BAKIMINDAN :

Erzurum ili ağızları anlam bilgisi bakımından Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından pek ayrılmazlar. Ancak yine de çok seyrek

örnekleri görülen anlam kayması, daralması veya genişlemesi vb. hadiselerle meydana gelmiş farklılaşmalar görülmektedir (ocah "baca", baca "dam", ğapi "sokak", tanko "kibarlık budalası" vb.). Ayrıca yine anlambilgisi içinde ele alınması gereken sayılamıyacak kadar çok Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında görülmeyen deyim, atasözü vb. Erzurum ili ağızlarında bol bol karşımıza çıkmaktadır.

Erzurum İli Ağızlarını Biribirlerinden Ayıran Özellikler :

Araştırmalarımıza dayanarak diyebiliriz ki, morfonolojik açıdan Erzurum İli ağızları: 1) Yukarı Karasu-Yukarı Aras ve 2) Çoruhboyu ağızları olmak üzere iki ana guruba ayrılır.

Birincisi Doğu Anadolu Ağızlarının, ikincisi Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarının ortak özelliklerini taşıyan bu iki ana ağız gurubunu yöre için biribirinden ayıran özellikler şunlardır:

1) Kelimelerin ilk heceleri dışında bulunan (i) ünlüsü (-i- / -ı-, -i-, -u-, -ü-) kuzey-doğuya doğru çıkıldıkça (-e-, -i-) ünlülerine dönüşür, ve bu özellik Çoruhboyu ağızlarıyla Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarını bir ölçüde biribirlerinden ayırır.

2) Bazı dar ünlülü kapalı eklerin bu ünlülerinin Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarında, Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ve Azerbaycan Türkçesinin yaygın ağızlarında olduğu gibi, düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmelerine karşılık (artıh, başlıh, geldiyh/geldih, güzelliyh/gözelliğ, benim). Çoruhboyu ağızlarında, Eski Anadolu (Selçuk'u) Türkçesinde olduğu gibi, sözkonusu uvumdan kaçarak yuvarlak ünlülü kalma eğilimi göstermeleri (artuh başluğ, geldük'/gelduh, güzelliük'/güzelluh, benim).

3) Teklik 1. şahıs bildirme ekinin ünlüsü, Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarının bütününde, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, geniş olmasına karşılık (bülirem/bilirem "biliyorum"), Çoruhbovu ağızlarının önemli bir kısmında, Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında olduğu gibi, dardır (büleyrim/büleyirim/büliyirim "biliyorum").

4) Şimdiki Zaman kip eki, Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarının bütününde (-(y)ir+) olmasına karşılık (diyirem "diyorum", bülirem "biliyorum"), Çoruhboyu ağızlarının önemli bir kısmında (-(y)eyr+ / -(y)eyir+) şeklindedir (diyeyrim / diyeyirim "diyorum", büleyrim/büleyirim "biliyorum").

Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızları: 1) Yukarı Karasu, ve 2) Yukarı Aras ağızları olarak iki guruba ayrılır.

Bu iki gurubu birbirinden ayıran başlıca özellik, damak ünsüzleriyle sonuçlanan eklerin ünlülerinin Yukarı Karasu ağızlarında kalınlık -incelik uyumuna girmesine karşılık (geldiyh, geleyh, güzelliyh) Yukarı Aras ağızlarında yalnız kalın şekillerinin kullanılış yaygınlığı göstermesidir (geldih, gelah, gözelliğh “geldik, gelelim, güzellik,,).

Yukarı Karasu ağızları: 1) Erzurum-Aşkale (Güney kesim), ve 2) Ovacık-Narman (Kuzey kesim) alt guruplarına ayrılır.

Ovacık-Narman ağız gurubu, yer yer Çoruhboyu ağızları özellikleri göstermelerinden başka, normal (c/ç) ünsüzleri yerine dişlerarası (c'/ç') ünsüzlerini bulundurmakla ve bazan (g/k) ünsüzlerini (c/ç; c'/ç'), ünsüzlerine dönüştürmeleleriyle (c'eldiyh/celdüyh/celdüh, c'ep, çilar), Erzurum-Aşkale ağız gurubundan ayrılır (geldiyh, cep, kilar “geldik, cep, kiler”).

Yukarı Aras ağızları: 1) Pasinler-Horasan (Kuzey kesim), ve 2) Hınıs-Tekman-Karayazı (Güney kesim) ağız gurupları olarak iki alt bölüme ayrılır.

Düz-dar-ince ünlüyle sonuçlanan kelimelere getirilen kapalı eklerin ünlüleri, Hınıs-Tekman-Karayazı ağız gurubunda bu düz-dar-ince ünlüyle uyuma girdiğinden düz-ince olur (sucilih ğoydiler), Pasinler-Horasan gurubunda ise söz konusu düz-dar-ince ünlüyü bir önceki hecenin ünlüsüyle kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına sokar; kendileri de genişseler yalnız kalınlık-incelik, darsalar hem kalınlık-incelik, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girerler (suculuh, ğoydular “suculuk, koydular”).

Çoruhboyu ağızları: 1) Oltu, 2) Tortum, ve 3) İspir ağızları olarak üç bölüme ayrılır.

Bu üç bölümü birbirinden ayıran başlıca özellikler şunlardır:

1) Damak ünsüzleriyle sonuçlanan eklerin Oltu ve Tortum ağızlarında yalnız kalın ünlülü şekillerinin bulunmasına karşılık (geldüh, gelah, gözellüh), İspir ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak hem kalın hem de ince ünlülü şekillerinin bulunması (geldük', gelek', güzellük' “geldik, gelelim, güzellik”).

2) Oltu ve Tortum ağızlarında düz-dar-ince ünlüyle sonuçlanan kelimelere getirilen kapalı eklerin ünlüleri bu düz-dar-ince ünlüyle uyuma girdiğinden düz-ince olur (ğoydiler), İspir ağızlarında söz konusu eklerin ünlüleri bu düz-dar-ince ünlüyü etkilemeksizin bir önceki hecenin ünlüsüyle kalınlık-incelik uyumuna girer (ğoydilar, suciluh, elçilik' "koydular, suculuk, elçilik").

3) Oltu ve İspir ağızları da dahil bölgemizin diğer bütün ağızlarında başta ve ilk hecede (o) ünlüsü bulunduran bazı kelimelerin (on, bomba, son), bu ünlüleri Tortum ağızlarında (u) olur (un, bumba, sun "on, bomba, son").

4) Başta Oltu ağızları olmak üzere Tortum ağızlarında da, özellikle kelimelerin ilk heceleri dışındaki hecelerin dar ünlüleri kuralsız olarak bazan kapalı (e) ünlüsüne dönüşürler (aldeler, böyede). İspir ağızlarında bu olay görülmez (aldılar, büyüdi/böyüdü "aldılar, büyüdü").

Oltu ağızları: 1) Oltu-Şenkaya-Olur yerli, 2) Şenkaya-Olur Türkmen, ve 3) Oltu-Yusufeli ağız gurupları olarak üç alt bölüme ayrılır.

Oltu-Yusufeli ağız gurubu, bazı eklerin yapısında bulunan kalın-dar-yuvarlak ünlüleri genişletme yolunda gelişme gösterir (geldoh "geldik").

Şenkaya-Olur Türkmen ağız gurubunda ise, bazı ünlüleri kalınlaştırma (amanat "amanet", duyun "düğün", habar "haber", söz "söz" vb.), uyum dışı ekleri uyuma sokma (onunhu "onunki") ve kelime sonlarında yalnız düz-dar-ince ünlüleri değil diğer bütün dar ünlüleri bulundurma (awcu "avcı", aşşağı "aşağı", işgü "içki" vb.) eğilimlerinin görülmesi bunları Oltu-Olur-Şenkaya yerli ağız gurubundan ve bölgenin diğer ağızlarından ayırır.

Tortum ağızları: 1) Tortum yerli, ve 2) Tortum-Yusufeli ağız gurupları olarak iki alt bölüme ayrılır.

Tortum-Yusufeli ağız gurubu, Oltu-Yusufeli ağız gurubunda olduğu gibi, bazı eklerin yapısında bulunan kalın-dar-yuvarlak ünlüleri genişletme yolunda gelişme göstermesiyle (geldoh) ve teklik 1. şahıs bildirme ekini Oltu ağızlarının bütününde ve İspir ağızlarının Hunut gurubunda olduğu gibi, dar ünlülü olarak getirmesivle (bülerim "biliyorum"), Tortum yerli ağız gurubundan ayrılır. Tortum yerli ağız gurubu ise, sözkonusu eki, Yukarı Karasu-Yukarı

Aras ağızlarında ve İspir ağızlarının Barhal, Norgâh ve Çörmeli ağız guruplarında olduğu gibi, geniş ünlülü olarak getirir (bülirem/bilirem “biliyorum”).

İspir ağızları: 1) Hunut, 2) Norgâh, 3) Barhal, ve 4) Çörmeli ağız gurupları olarak dört alt bölüme ayrılır.

Bunlardan Hunut gurubu, Teklik 1. şahıs bildirme ekini dar ünlülü olarak getirmesiyle diğerlerinden ayrılır (bülerim; diğerlerinde: bülirem/büliyem “biliyorum”). Barhal gurubu bazı (r) ünsüzlerini (y) ünsüzüne (büliyem “biliyorum”, muhday “muhtar”), ve Çörmeli gurubu ise bazı (c/ç) ünsüzlerini (g/k) ünsüzlerine (geb “cep”, gevüz “ceviz”) dönüştürmektedirler. Bugün konuşanlarıyla seyrek olarak karşılaşılın bu ağız guruplarının diğer özellikleri Norgâh ağız gurubuyla birleşir.

Yukarıdaki guruplandırmadan ve bu guruplandırmada kullanılan coğrafya adlarından da anlaşılacağı üzere Erzurum ili ağızlarının oluşmasında dağlar ayırıcı, akar sular birleştirici özellik göstermişler, ve yörenin kuzey kesiminde dağların sert kıvrımlar ve derin yarıklar göstermeleri, buralarda küçük alanlara yayılmış birçok ağız gurupları ortaya koymasına karşılık, güneyde, yayla ve ovaların genişlemesi, Kars ve Erzincan doğrultusunda uzanarak İç Anadolu ağızlarına ulaşan daha geniş, fakat daha oturmuş bir ağız topluluğu karşımıza çıkartmaktadır. Burada şunu da belirtelim ki, Erzurum ili ağızları, ilin idarî sınırlarıyla, ancak Rize ağızlarından ayrılabilenekte, bunun dışında kalan Artvin, Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Erzincan, Gümüşhane illeri ağızlarıyla çevresinde geçiş bölgeleri ortaya koymaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

1. CAFEROĞLU, Prof. Dr. Ahmet, **Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağzları**, İstanbul, TDK, 1942, 24 + 296 s.
2. GEMALMAZ, Efrasiyap, **Erzurum İli Ağzları — İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
3. KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “**Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri**,” TDAYB, (1962) 195-244.
4. OLCAY, Doç. Dr. Selâhattin, **Erzurum Ağzı**, Ankara, AÜ. Basımevi, 1966, 130 s., Atatürk Üniversitesi Yayınlarından.

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında karşılaşılmayan veya karşılaşıldığı halde normal imlâda ayrıca işaret edilmeyen sesler aşağıdaki listede gösterilmiştir:

- Ø : Sıfır değerli fonem (Morfolojide sesli işareti bulunmayan monem 'moneme')
- e : Kapalı (e) ünlüsü
- i : Açık (i) ünlüsü
- ğ̇ : Tonlu artdamak patlayıcı ünsüzü
- ğ̈ : Tonlu ortadamak patlayıcı ünsüzü
- k̇ : Tonsuz ortadamak patlayıcı ünsüzü
- ḣ : Tonsuz artdamak sızıcı ünsüzü
- yḣ : Tonsuz öndamak sızıcı ünsüzü
- k' : Tonsuz fısıltılı öndamak patlayıcı ünsüzü
- nġ : Tonlu geniz - damak ünsüzü
- w : Tonlu çift dudak sızıcı ünsüzü
- c'/ç' : Dişlerarası (c/ç) ünsüzleri

ERZURUM
1/12 00000

- 1 Erzurum - Aşkale A. G.
- 2 Ovacık - Narman A. G.
- 3 Pasinler - Horasan A. G.
- 4 Hınıs - Tekman - Karayazı A. G.
- 5 Oltu - Şenkaya - Olur Yerli A. G.
- 6 Şenkaya - Olur Türkmen A. G.
- 7 Oltu - Yusufeli A. G.
- 8 Tortum Yerli A. G.
- 9 Tortum - Yusufeli A. G.
- 10 Hunut A. G.
- 11 Barhal A. G.
- 12 Norgâh A. G.
- 13 Çörmeli A. G.
- 14 Karışık A. G.

Erzurum İli Ağızları
(Alt Guruplar)

..... İl ve İlçe Sınırı

— Ağız Gurubu Sınırı